

ایینه پژوهش

سال سی و هفتم، شماره دوم
خرداد و تیر ۱۴۰۵
ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب شناسی و
اطلاع رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۱۸

۲۱۸

دوماهنامه
ایینه پژوهش

سال سی و هفتم، شماره دوم
خرداد و تیر ۱۴۰۵

Ayeneh-ye- Pazhoohesh

Vol.37, No.2 Jun - Jul 2025

A bi-monthly journal exclusively
review & information dissemination

218

dedicated to book critique, book
in the field of Islamic culture

سید احمد رضا قائم مقامی | عبدالجبار رفاعی / محمد سوری | منیر درکیچ / احمد زیلیج / روزچهر مصاحب
سید علی آقایی / سید محمد حسین حکیم | آریا طبیب زاده | محمدرضا رهبریان | رقیه قراهنی
مهدی اسفندیاری / روح الله کاظمی | رسول جعفریان | علی راد | امید طبیب زاده | شهباز محسنی
فرهاد طاهری | سیدرضا باقریان موحد

یادداشت های شاهنامه (۱۰) | از نگاه عربی: متفکران معاصر ایران و جهان عرب (۵)
قدرت تحول آفرین ترجمه: حافظ شیرازی در اواخر دوران عثمانی و بالکان غربی هابسبورگ
بازنگری در تاریخ قرآن خیقانی | یادداشت های لغوی و ادبی (۷) | عباس فرساد، آغازکننده شعر به
لهجه قمی | اشعار تازه یاب از شاعران دوره قاجار با استناد به نشریات آن عصر
احیای کامل عبقات الأنوار پس از صدوپنجاه سال انتظار | مطهری و مسئله زنان: مروری بر یادداشت های
تازه انتشار یافته | طومار (۱۵) | سلسله مباحث نظری در باب تاریخ ادبیات بر اساس آرای رنه ولک (۵)

نکته، حاشیه، یادداشت

پیوست آینه پژوهش: روزنامه دیواری های مدارس ایران

پرتال
دوماهنامه
آینه پژوهش

Jap.isca.ac.ir

احیای کامل عبققات الأنوار پس از صدوپنجاه سال انتظار

عضو هیئت علمی مرکز تخصصی امام‌شناسی | مهدی اسفندیاری

عضو هیئت علمی پژوهشکده امامت | روح‌الله کاظمی

| ۱۳۷ - ۱۶۶ |

۱۳۷

آینه پژوهش | ۲۱۸

سال ۳۷ | شماره ۲

خرداد و تیر ۱۴۰۵

چکیده: مدرسه کلامی — فقهی لکهنو در زمانه ستیز و تقابلی مذاهب، با انبوهی از اندیشوران و میراث علمی بی‌شمار، نقش چشمگیری در ترویج فرهنگ امامیه در سرتاسر شبه‌قاره، بلکه فراتر از آن در سایر سرزمین‌های اسلامی داشته است. در این بین عبققات الأنوار فی امامة الأئمة الأطهار علامه میرحامد حسین علیه الرحمة به‌مثابه «بزرگ‌ترین حجت مذهب»، نقطه عطفی در میان اندیشه‌ورزان امامت‌پژوه پدید آورده است و با منهجی راست و درست، نامور و پایامانده و بسط و پیشرفت دانش امامت به بهانه آن، کم‌مانند می‌نماید. سوگ‌مندانه با وجود تلاش‌های شکل‌گرفته در این سال‌های طولانی و با توجه به ادبیات منحصربه‌فرد، حجم قابل توجه، تنوع محتوایی و دیرپایی نسخ و مصادر آن، احیای آن صورت نگرفت و «هنوز چاپ‌شده کتاب عبققات با این عظمت را نداریم». تا آنکه با عنایات الهی، دبیرخانه کنگره بین‌المللی بزرگداشت علامه میرحامد حسین علیه الرحمة برای تولید یک تحقیق جامع و فنی، کمر همت بست و این مهم را پس از فرازونشیب‌های فراوان به همراه بانکی از تصاویر نسخ، بر اساس شیوه‌نامه‌ای واحد و به همت نسلی از پژوهشگران جوان زیر نظر استادان فن، به ثمر رساند و آرزوی دیرینه عالمان و دغدغه‌مندان را تحقق بخشید. امروز تمام آنچه از این اثر سترگ که قابلیت تصحیح و تحقیق را داشته است، در ۳۷ جلد به زیور طبع آراسته و ستایش‌اهل فن و متخصصان را متوجه خود گردانیده است.

کلیدواژه‌ها: عبققات الأنوار، میرحامد حسین، فرهنگ امامیه، تصحیح متون.

The Complete Revival of *ʿAbaqāt al-Anwār* after One Hundred and Fifty Years of Anticipation

Abstract: During an era marked by sectarian debate and intellectual confrontation, the theological-juridical school of Lucknow, through its numerous scholars and vast scholarly heritage, played a significant role in promoting Imāmi culture throughout the Indian subcontinent and beyond, across the wider Islamic world. Among its most remarkable achievements is *ʿAbaqāt al-Anwār fī Imāmat al-ʿImma al-ʿAtbār* by the celebrated scholar Mir Ḥāmid Ḥusayn, a work regarded as the “greatest proof of the Imāmi school.” This monumental treatise constituted a turning point in the study of the doctrine of Imāmate and, owing to its rigorous methodology, has remained an enduring and influential contribution to the development of Imāmi thought. Despite numerous efforts over the course of more than a century, the work was never fully edited and published in a critical scholarly edition. Its distinctive literary style, immense size, thematic diversity, and the rarity of its manuscripts and sources posed substantial obstacles to its revival. Consequently, scholars repeatedly lamented that no printed edition worthy of the grandeur of *ʿAbaqāt al-Anwār* was available. With divine assistance, the Secretariat of the International Congress Commemorating Mir Ḥāmid Ḥusayn undertook the task of producing a comprehensive and scholarly edition of the work. After overcoming numerous challenges, and by assembling an extensive archive of manuscript images, the project was completed according to a unified editorial methodology through the efforts of a new generation of researchers working under the supervision of specialists in the field. The result fulfilled a long-standing aspiration of scholars and students of Imāmi studies. Today, all portions of this monumental work that were suitable for critical editing and scholarly verification have been published in thirty-seven volumes, earning widespread appreciation from experts and specialists.

Keywords: *ʿAbaqāt al-Anwār*, Mir Ḥāmid Ḥusayn, Imāmi culture, textual criticism, critical editing.

۱. تقابل حق و باطل

میانۀ قرن ۱۲ تا مدتی پس از قرن ۱۴ هجری، از پرکشاکش‌ترین دوره‌های تقابل شیعه با سلفیه در شبه‌قاره هندوستان به شمار می‌آید. هم‌زمانی و هم‌سویی دو جریان سلفی‌گرایی در برصغیر و شبه‌جزیره عربستان امری تأمل‌برانگیز است و برون‌داد برخورد آن دو، در سلفیۀ مصر امری اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. شاگردان مکتب رحیمیۀ دهلی به راهبری شاه ولی‌الله دهلوی (۱۱۱۴-۱۱۷۶ق) ^۱ جریانی فعال و تأثیرگذار برای رویارویی با شیعه پایه‌گذاری کردند. در این بحران هویتی که تمام مسلمانان در سرزمین پهناور هندوستان گرفتار آن شده بودند و جامعه امامیه هم به دلیل نبود مرجعیتی کارآمد و فرهنگ‌ساز، فزون بر تصوفِ پُردیرینه، اخباری‌گری افراطی، با عوام‌زدگی دینی نیز گریبان‌گیر بود، گسترش اندیشه‌های افراط‌گرایانه تربیت‌یافتگان مدرسه دهلوی با هدف وارونه‌سازی حقیقت و در عنادورزی با مرام اهل‌بیت علیهم السلام و معارضه با امامیه، افتراق و ناسازی چشمگیری به همراه آورد. در این بین، شدنی است که تحفه اثنا عشریۀ عبدالعزیز (۱۱۵۹-۱۲۳۹ق) ^۲ با دوازده باب ^۳ عصارۀ اندیشه‌های مکتب جدایی‌افکن ولی‌الله و جوهرۀ مرام‌نامه فرقه‌های تکفیری دانست. ^۴ دستاویزی بایسته برای دشمنان اسلام که توانستند به میان‌داری آن، افزون بر شبه‌قاره، بر سایر سرزمین‌های اسلامی هم دست‌درازی کنند. پریشانی اجتماع مسلمانان که بالاترین نقطۀ چشمداشت بدخواهان به شمار می‌آمد و آنان را به خود متمایل می‌کرد، از بروبار تحفه اوست.

وقتی این کتاب که به جز سرقتی علمی و انتحالی بزرگ چیز دیگری نیست، ^۵ با وجود رایج نبودن

۱. برای اطلاع بیشتر بنگرید از مدرسه رحیمیۀ به کتاب: مدرسه کلامی - فقهی شیعه در لکهنو (هندوستان)، نویسندگان: روح‌الله کاظمی و مهدی اسفندیاری. شاه ولی‌الله مؤلف آثاری همچون إزالة الخفاء عن خلافة الخلفاء، الإنصاف في أسباب الخلاف، حجة الله البالغة، سفرالسعادة، فرة العينين في تفضيل الشيخين، الدر الثمين و... است.
۲. به او «حجة الله و سراج الهند» گفته می‌شود. برخی از تألیفات او عبارت‌اند از: فتح‌العزیز در تفسیر قرآن، الفتاوی فی المسائل المشکلة، العجالة النافعة، سر الشهداءین، بستان‌المحدثین، میزان‌البلاغه و... است.
۳. دوازده باب تحفه اثنا عشریۀ بدین قرار است: ۱. در کیفیت حدوث مذهب تشیع و انشعاب آن به فرق مختلف؛ ۲. در مکائد شیعه و طرق اضلال و تلبیس؛ ۳. در ذکر اسلاف شیعه و علما و کتب ایشان؛ ۴. در احوال اخبار شیعه و ذکر روایات آنها؛ ۵. در الهیات؛ ۶. در نبوت و ایمان انبیاء علیهم السلام؛ ۷. در امامت؛ ۸. در معاد و بیان مخالفت شیعه با ثقلین؛ ۹. در مسائل فقهیه که شیعه در آن خلاف ثقلین عمل کرده است؛ ۱۰. در مطاعن خلفای ثلاثه و عایشه و دیگر صحابه؛ ۱۱. در خواص مذهب شیعه مشتمل بر ۳ فصل (اوهام، تعصبات، هفوات)؛ ۱۲. در تولی و تبری (مشتمل بر مقدمات عشره).
۴. عبدالعزیز دهلوی تحفه را چنانچه در مقدمه آورده که برای پیشگیری از شیوع مذهب شیعه است، سال ۱۲۰۴ قمری تألیف کرد و سال ۱۲۱۵ قمری برای نخستین بار با نام مستعار «غلام حلیم بن شیخ قطب‌الدین احمد بن شیخ ابوالفضل» منتشر کرد. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: «تحلیل و گونه‌شناسی ردیه‌های امامیۀ شبه‌قاره بر تحفه اثنا عشریۀ و ارزش‌گذاری آنها»، سیدذیشان حیدر زیدی، رسالۀ سطح ۴؛ آذر ماه، ۱۴۰۴، ص ۳۷.
۵. بنا بر شواهد گوناگون، این کتاب در اصل برگردانی از کتاب عربی «الصواعق الموقية» خواجه نصرالله کابلی به فارسی است. چنانچه در الذریعة إلى تصانیف الشیعة (۱۷۷/۳) می‌خوانیم: «وقد أخذ من الصواعق للمولوي نصر الله الكابلي، بل هو ترجمة»

صنعت چاپ در شبه‌قاره، با حمایت گسترده حاکمیت همسو، در جایگاه جریان‌سازترین اثر انتقادی به سرعت انتشار یافت،^۱ در زمانه خود زحمات فراوانی برای جامعه اسلامی ایجاد کرد؛ همین امر مؤسس مدرسه کلامی - فقهی لکهنو و نخستین فقیه و مرجع علمی الإطلاق امامیه در شبه‌قاره، یعنی حضرت سید دلدار علی معروف به غفران مآب (۱۱۶۶ - ۱۲۳۵ق) را بر آن داشت تا برای دفع این فتنه خانمان‌سوز، جبهه‌ای از شاگردان نامدارش تشکیل دهد که در نتیجه آن مجاهدت‌ها، ردیه‌های پرشماری بر ابواب تحفه به سامان رسید؛ به طوری که گاه آنها را بیش از ۶۰ ردیه شماره کرده‌اند.^۳

از آن انبوه، تعداد ردیه‌ها بر باب هفتم کتاب عبدالعزیز فراوان‌تر است که نشانه توجه ویژه لکهنوی‌ها به بحث امامت است.^۴ از این رهگذر، سزاوار گفتن آنکه مدرسه لکهنو، نقطه عطف امامت‌پژوهی در دوران معاصر به شمار می‌آید و آثار گوناگون امامتی ایشان دلیل بر این راست است.

له إلى الفارسية». همچنین در مقدمه البوارق الموبقة علامه سیدمحمد بن سیددلدار علی معروف به سلطان‌العلماء (چاپ سنگی: ۳) آمده است: «... فَإِنَّ جَلَّ تحفته مسروقه من الصواعق الموبقة المشحون بالكفر والزندقه من مصتفات خواجه نصر الله الكابلي...». و در جای جای عبقات به این حقیقت اشاره شده و شواهد متعددی برای آن آمده است. بنگرید به: عبقات الأنوار (حدیث منزلت - چاپ سنگی): ۱۱۰؛ «شاه‌صاحب که کاری به بحث و فحص نداشتند و استراق و انتحال افادات کابلی را اقصای مراتب تحقیق، و اکملی ابلاغ مدارج تدقیق، و موجب وضوح نهایت شرف و نبالت، و باعث ظهور غایت فضل و جلالت خویش می‌پندارند»؛ همچنین (حدیث تشبیه - چاپ سنگی): ۴؛ همان: ۳۲۸ و ۳۲۹ و

۱. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: «تحلیل و گونه‌شناسی ردیه‌های امامیه شبه‌قاره بر تحفه اثنا عشریه و ارزش‌گذاری آنها»، سیدذی‌شأن حیدر زیدی، رساله سطح ۴؛ آذرماه ۱۴۰۴، ص ۶۴.

۲. از فقیه گرانقدر محمدحسن نجفی (۱۲۰۲-۱۲۶۶ق) معروف به صاحب جواهر، عبارات گوناگونی در وصف علامه غفران مآب به دست آمده است؛ از جمله: «الفاضل المتبحر، شمس علوم الإسلام ویدر صحائف الأحكام، العقل المجرد، المدرك ما وراء العقول من لطائف المنقول ودفائق المعقول، نور عين الشريعة وعین إنسانها، وعماد الشيعة في أحكامها وأديانها، مصباح إرشاد العلماء، ومفتاح مقفل ما أشكل تبيانه على الفقهاء، ذي التحرير الذي هو ذكرى كل فقيه، والتصنيف الذي فيه تبصرة كل فاضل نبیه، غيث الأنام ومرّوج الأحكام، أفاض الله تعالى على تربته سحائب الرضوان، وأسكنه فراديس الجنان، فجزاكم الله تعالى خير الجزاء على ما أنعمتم وبنعمتم به من الإفادات إنه وليّ التوفيقات» بنگرید به: أوراق الذهب، ج ۲، ۱۲۶.

برخی آثار وی عبارت‌اند از: أساس الأصول در ردّ الفوائد المدنیة محمد امین استرآبادی، مرآة العقول في علم الأصول الملقب بعماد الإسلام في علم الکلام، منتهی الأفكار در علم اصول، مسکن القلوب، إثارة الأحران در مقتل و پنج ردیه بر پنج باب از تحفه عبدالعزیز به نامهای: الصوارم الإلهيات و خاتمه در ردّ باب پنجم، حسام الإسلام و سهام الملام در ردّ باب ششم، رساله غیبت در ردّ بخشی از باب هفتم، إحياء السنّة وإماتة البدعة بطعن الأستة در ردّ باب هشتم، ذوالفقار در ردّ باب دوازدهم.

۳. بنگرید به: «تحلیل و گونه‌شناسی ردیه‌های امامیه شبه‌قاره بر تحفه اثنا عشریه و ارزش‌گذاری آنها»؛ سیدذی‌شأن حیدر زیدی، رساله سطح ۴، آذرماه ۱۴۰۴، ص ۶۴.

۴. ردیه‌های باب هفتم بدین شرح است: ۱. برهان السعادة اثر علامه مفتی محمد قلی کنتوری (۱۲۶۰ق)؛ ۲. البوارق الموبقة ملقب به السیوف المهرقة علامه سیدمحمد بن سیددلدار علی معروف به سلطان‌العلماء (۱۲۸۴ق)؛ ۳. الجواهر العبقریة از علامه مفتی محمد عباس تستری (۱۳۰۶ق)؛ ۴. خاتمة الصوارم الإلهيات اثر علامه سیددلدار علی نقوی معروف به غفران مآب که برخی آن را مستقل از الصوارم و در ردّ بر باب هفتم معرفی کرده‌اند؛ ۵. رساله غیبت علامه غفران مآب که در ردّ عقیده اول از عقاید شش‌گانه نیمه اول از منهج اول تحفه نگاشته شده است؛ ۶. حدیقه سلطانیة اثر سیدحسین بن سیددلدار علی معروف به سیدالعلماء (۱۲۷۳ق) که برخی باب چهارم آن را در ردّ باب هفتم دانسته‌اند، گرچه بعید می‌نماید؛ ۷. مهجّة البرهان از ابوعلی خان سیدجعفر بنارسی (۱۲۸۰ق).

بی‌گمان موسوعه امامتی عبققات الأنوار فی إمامة الأئمة الأطهارِ فردوس مآب علامه میرحامد حسین (۱۲۴۶ - ۱۳۰۶ق) ^۱ با سبک نگارشی ممتاز و قلمی موزون، جامع‌ترین، اجتهادی‌ترین و روشمندترین اثر انتقادی در میان تمامی ردیه‌های نگاشته شده بر تحفه، بلکه در میان سایر میراث امامت پژوهی، زبده آنان سنجیده می‌شود. ^۲ این اثر که در متن تحولات فکری جهان اسلام آرایه یافته است و امروزه یکی از عمیق‌ترین و جریان‌سازترین متون امامتی شیعه به شمار می‌آید، از این حیث اهمیت دارد که امامت را نه تنها به مثابه باوری اعتقادی، بلکه در جایگاه مسئله‌ای علمی - تاریخی و قابل بررسی روشمند مطالعه و بررسی کرده است. در یک کلام عبققات الأنوار را باید نقطه اوج تلاش‌های علمی مدرسه لکهنو دانست؛ اثری که هم عصاره تلاش‌های پیشین است و هم افقی تازه برای آینده می‌گشاید.

میرحامد حسین در آغاز، نقشه‌ای وسیع به قصد تألیف موسوعه‌ای جامع برای مسائل و مقاصد گوناگون امامت طراحی کرد و یادداشت‌های فراوانی هم فراهم آورد؛ اما با دریغ پس از بروز مشکلات مختلف، تنها به سمت نهایی کردن بخش‌هایی از آن رفت و مجموعه عبققات مشهور، همه آن نگاره بزرگ نیست. ^۳ سوگمنده‌تر آنکه با وجود تلاش‌های انجام گرفته برای احیای این اثر، اعم از آنچه به دست حضرت امام خمینی و پس از ایشان بزرگانی نظیر مولانا بروجردی و روضاتی تا بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی و برخی کارهای پراکنده شتاب زده دیگر منتشر گردید؛ ^۴ اما تصحیح و تحقیق بسزا و فنی جامعی از تمام این دانشنامه بی‌نظیر ^۵ منتشر نگردید. ^۶

۱. مدح نگاشته‌های فراوانی در ستایش شخصیت صاحب عبققات رسیده که مجموعه سواطع الأنوار فی تقریظات عبققات الأنوار با ۲۷ تحسین‌نامه مهم‌ترین آنهاست. «لسان الفقهاء والمجتهدین، امام، سید الطائفة، من أكابر متکلمی الإمامیة وأعظم علماء الشیعة، حجة الإسلام والمسلمین، آیت الله فی العالمین، ترجمان الحکماء والمتکلمین، علامة العصر وسید المجاهدین، و...» تنها گوشه‌ای اندک از وصف حال‌ها درباره آن نادره دوران است، همو که: «لم تر عین الزمان فی جمیع الأمصار والأعصار مُضاهیا له فی تتبعه وكثرة اطلاعه ودقته وذكائه وشدّة حفظه وضبطه...». بنگرید به: سید مظفر حسین، سواطع الأنوار (چاپ سنگی)؛ آقابزرگ طهرانی، طبقات أعلام الشیعة، ۱۳: ۳۴۷ - ۳۵۰؛ مقاله «مروری گذرا بر زندگی و آثار علامه میرحامد حسین»، منتشر شده در مقدمه عبققات الأنوار فی إمامة الأئمة الأطهارا حدیث غدیر، ۱: ۳۳ - ۴۶.
۲. حضرت امام خمینی در توصیف آن نوشته‌اند: «بر علمای شیعه بالخصوص و دیگر طبقات لازم است که این کتاب بزرگ را که بزرگ‌ترین حجة مذهب است، نگذارند از بین برود و به طبع آن اقدام کنند» (کشف اسرار: ۱۴۱).
۳. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: مقدمه تحقیق عبققات الأنوار فی إمامة الأئمة الأطهارا حدیث مدینه، ۱: ۵۲ - ۵۴.
۴. در ارزیابی انتقادی از این چاپ، دو مقاله در دو ماهنامه آینه پژوهش منتشر گردید. ۱. نقد و بررسی تصحیح منهج اول عبققات، محمدجواد رجب‌زاده، دو ماهنامه آینه پژوهش، دوره ۳۴، ش ۲۲، س ۱۴۰۲: ۲. «حدیث "علی مع الحق" از عبققات الأنوار تصحیح و تحقیق یا تصحیف و تحریف»، مرتضی علی‌زاده نجار، دو ماهنامه آینه پژوهش، دوره ۳۵، ش ۲۱، بهمن و اسفند ۱۴۰۳.
۵. مرحوم علامه محمدرضا حکیمی (۱۳۱۴ - ۱۴۰۰ش) می‌نویسد: «به راستی کتاب عبققات، عظیم است. آن آقایانوس بی‌کران و آن دریای ژرف، این کتاب است. این چنین کتابی، در دیگر آفاق بشری و فرهنگ ملت‌ها نیز همانند ندارد...» (حکیمی، میرحامد حسین، ۱۲۸).
۶. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: دوفصلنامه کتاب شیعه، ش ۱۹ و ۲۰، ص ۳۱ - ۵۵.

۲. چرا احیای عبققات؟

چنان که از شرح گذشته برمی آید، پژواک فریاد هل من ناصر علامه در درازنای تاریخ که همگنان خویش را به تجهیز عده و عده برای رویارویی با مخالفان مکتب اهل بیت و شبهه افکنان در اندیشه های بر حق شیعه امامیه فرامی خواند، جز در مواردی محدود، آن چنان که شایسته بود، تأثیر نبخشید و همچنان سایه مهجوریت و غربت بر کتاب گرانسنگ عبققات الأنوار سایه افکنده بود تا آنکه جمعی از دغدغه مندان معارف امامت اهل بیت علیهم السلام پاره ای از گمشده خویش را در سطور غبارگرفته این اثر مانا یافتند. آنچه ایشان را به اهتمام در احیا و بازنشر این اثر فراخواند، بایسته هایی بود که می توان به شرح زیر برشمرد:

۲-۱. علو منزلت و توانمندی عبققات الأنوار در دفاع از امامت اهل بیت علیهم السلام

آشنایان با این نگاهشسته ارزشمند بر این نکته آگاهی دارند که عبققات در موضوع و محتوای خود در میان اسلاف و اقران و اعقاب خود اثری بی نظیر است. آن زمان که عبدالعزیز از بیم نشر خانه به خانه معارف اهل بیت علیهم السلام دست به نگارش تحفه زد، شاید در این اندیشه بود که کار خویش را تمام کرده است و از این سوی جوابی درخور نخواهد شنید؛ ولی غیرت عالمان شیعه در لکهنو سکوت را برتافت و ردیه های گونه گونی را در پاسخ به ابواب مختلف تحفه به همراه داشت که از این میان عبققات الأنوار که در رد باب هفتم نگاهشسته شد، چیزی دیگر بود.

از یک سو نگارنده آن علامه میرحامد حسین است که پرورش یافته و حصیله نظام آموزش و پرورش لکهنو بود و شخصیتی جامع الأطراف در فقه، تفسیر، حدیث، رجال، تاریخ، ادبیات و ... داشت.^۱ وی هرآنچه را آموخته بود، در عبققات متجلی کرد و آن را به دائرةالمعارفی از علوم اسلامی با محوریت اثبات امامت اهل بیت علیهم السلام تبدیل نمود.

از سوی دیگر این اثر فاخر نه تنها پاسخ به یاوه گویی ها و هرزه درائی های دهلوی بود، بلکه مرحوم علامه تمام آنچه پیشینیان او در این کارزار به میدان آورده بودند را نیز طرح رد می کند و حتی فراتر از این، از آنچه ممکن بود در اشکال بر ادله به ذهن آیندگان خطور نماید، هم فروگذار نکرده که این مهم جامعیتی دیگر به کتاب عبققات الأنوار بخشیده است.

۱. ایشان در کلام محدث قمی: «القیه المتکلم المحقق، والمفسر المحدث المدقق ... وبالجملة، وجود آن جناب از آیات الهیة و حجج شیعة اثنا عشریه بود» (الفوائد الرضویة، ج ۱، ص ۱۶۷-۱۶۸). در بیان مرحوم امین آمده است: «علامة نحريراً ماهراً بصناعة الكلام والجدل، محيطاً بالأخبار والآثار، واسع الاطلاع، كثير التتبع، دائم المطالعة، لم يُر مثله في صناعة الكلام والإحاطة بالأخبار والآثار في عصره، بل وقبل عصره بزمان طويل وبعد عصره حتى اليوم» (سیدمحسن امین، أعيان الشيعة، ج ۴، ص ۳۸۱).

نکته دیگر در اهمیت این کتاب، بی‌پاسخ ماندن فریاد هل من مبارز علامه در این اثر سترگ است که از زمان نگارش تاکنون هیچ‌کس خود را هم‌اورد علامه در این میدان و یارای پاسخ به استدلال‌های وی نیافت. این مهم برخاسته از جدّ و جهد وی در ابعاد گوناگون بود. قدرت تتبع و استقرای علامه در این اثر که وجود بیش از ۱۲۰۰ منبع مورد ارجاع، گواه صدقی تمام بر این معناست و سنگ تمام وی در استدلال‌ات و توجه به تبیین مبانی و ترسیم معانی بر اساس قاعده الزام در این مهم نقشی بسزا داشته است.

نکته چهارمی که منزلت عبققات را یادآور می‌شود، تأثیر آن بر امامت‌پژوهی آیندگان است. علامه میرحامد حسین در ایگانه میراث بر سنت کلامی شیعه و تربیت یافته مدرسه لکهنو به مثابه خط مقدم نزاع فکری با جریان‌های شیعه ستیز افراط‌گرا توانست روشی را در امامت‌پژوهی سامان دهد که دست‌مایه آیندگان در پژوهش‌هایی از این قبیل قرار گرفت.^۱ این نکته جای شرح و بسط دارد که این وجیزه را مجال آن نیست.

۲-۲. زادگاه عبققات الأنوار و جغرافیای فکری و اجتماعی آن

مؤلفه‌ای دیگر که می‌تواند بیان‌کننده اهمیت پرداختن به عبققات باشد، زادگاه این اثر بی‌بدیل است. هندوستان قرن دوازده و سیزدهم هجری که پس از پایان استیلای حکومت یکپارچه گورکانیان به مجموعه‌ای از حکومت‌های کوچک تبدیل شده بود، از جهت فکری و فرهنگی نیز به رنگین‌کمانی از آرا و عقاید همگون و ناهمگون تبدیل شده بود و طیف‌های مختلفی از هرچیزپرستان تا ادیان الهی و مذاهب مختلف را در خود جای داده بود. در این میان جمعیت مسلمانان نیز که در پیوند با خاندان‌های حاکم مسلمان از موقعیت اجتماعی مناسبی برخوردار بودند، در بینش‌ها و گرایش‌ها از یکدیگر متمایز گردیده بودند. از شیعیان، جمعی خرقه‌تصوف پوشیده بودند و گروهی اخباری‌گری را پیشه کردند؛ ولی بیشتر ایشان به سیره اهل اجتهاد سیر می‌کردند. اهل تسنن نیز بیشتر سودای سلف داشتند و اندیشه‌های حدیثی خویش را با شعار پیراستن دین از خرافات، به موازات پیروی از طریقت صوفیه ترویج می‌کردند؛ البته در مسیر تحقق شعار خود، آنچه بیشتر به آن می‌پرداختند، مبارزه با اندیشه‌های شیعه بود تا خرافات هندوها که رفته‌رفته در میان مسلمانان خود را نمایان می‌کرد.^۲

۱. علامه امینی در وصف صاحب عبققات و پدر گرانقدر ایشان می‌نویسد: «وهذا السيد الطاهر العظيم كوالده المقدّس سيف من سيوف الله المشهورة على أعدائه، وراية ظفر الحق والدين، وآية كبرى من آيات الله سبحانه، قد أتم به الحجة، وأوضح المحجة» (الغدیر، ج ۱، ص ۳۲۱ - ۳۲۲).

۲. برای مطالعه بیشتر، ر.ک: سید مهدی علیزاده موسوی؛ سلفی‌گری و وهابیت؛ ج ۱، ص ۱۰۵ - ۱۲۰.

آنچه اهمیت اختلاف‌های مذهبی را در این دوران بیش از پیش نمایان می‌کند، حضور فعال استعمار انگلستان است که برای غارت منابع شبه‌قاره پنجه بر استقلال و آرامش این جغرافیا می‌کشید و کیست که نداند جامعه رنگارنگ چند فرقه، بهشت سیاست‌های تفرقه‌برانگیز استعمار بریتانیاست. اینکه چگونه یک عالم شیعه بتواند با وجود پاسخ به مهمات تفرقه‌افکن تحفه، به گونه‌ای عمل کند که آب به آسیاب بدخواهان اسلام و مسلمانان نریزد، سری است مورد نیاز جامعه امروز ما که باید عبققات را دید و خواند و از آن آموخت.

افزون بر این، نفس شکل‌گیری مدرسه لکهنو در این دوره تاریخی و در این جغرافیا و تمرکز آن بر موضوع امامت و سنت تعلیم و تربیت آن که بر فعالیت‌های همگرا و کار جمعی خاندان‌های علمی مبتنی بر تکمیل و توسعه آثار هر نسل به دست نسل بعدی به گونه‌های مختلف است، ارزش آموختن و تجربه‌اندوزی دارد. همچنین پیوند زبان و ادبیات فارسی با آثار تولیدشده در این تاریخ و جغرافیا که در کنار معماری و هنر، نشان از پیوند دو فرهنگ و تمدن بزرگ در عصر خود داشته است، ضرورت توجه و مطالعه این آثار را از اهمیت دوچندان برخوردار می‌نماید.

۲-۳. بایستگی حفظ میراث پیشینیان

گذشته از ارزش فراوان عبققات الأنوار و نگارنده آن، نفس حفظ و نشر میراث پیشینیان از دیگر مؤلفه‌هایی بود که دغدغه‌مندان امامت را به ضرورت زدودن غبار غربت از چهره این اثر ارزشمند رهنمون کرد. عبققات همان‌گونه که مؤلف آن می‌فرماید، آنچه برای او «به مشقت‌های فزون از قیاس حاصل شده» را برای آیندگان «به سهولت تمام» حاصل می‌نمود؛ اگر قدر آن را می‌دانستند.

اهل دانش می‌دانند که میراث گذشتگان شانه‌هایی استوار است که می‌توان پای بر آن نهاد و دست آیندگان را به افق‌هایی بالاتر رسانید. بدون دیدن و دانستن آنچه پیشینیان فراهم آورده بودند، نمی‌توان سخن از نوزایی و نوآوری زد؛ به‌ویژه آنجا که سلف سختکوش حق مطلب را به جای آورده باشند. این‌گونه است که بزرگان شیعه بر حفظ عبققات الأنوار تأکید بسیار داشته‌اند. این مهم افزون بر تقریظات و تمجیدات نگاشته شده از سوی بزرگان اندیشمند شیعه که قرین و معاصر علامه بوده‌اند، از کلام اعلام امروز نیز عیان می‌گردد.

مجموعه آنچه گذشت، علاقه‌مندان امامت را به ضرورت احیای این اثر فخیم تشویق و تحریض نمود؛ اما عبققات چیز دیگری بود و عشق آسان نمود اول ...

۳. رنج گنج

از پس این سرگذشت و برای برآورده شدن آرزوی بزرگان،^۱ دبیرخانه کنگره بین‌المللی بزرگداشت علامه میرحامد حسین لکهنوی، زیرمجموعه پژوهشکده امامت در بنیاد بین‌المللی امامت، با هدف معرفی و احیای آثار این شخصیت برجسته تشکیل شده و در رأس برنامه‌های خود، احیای کتاب عبققات الأنوار را در دستور کار قرار داد. اما این مهم با چند مشکل اساسی همراه بود.

۳-۱. نسخه‌ها و مصادر دیریاب

عبققات افزون بر اینکه خود کتابی بزرگ و حجیم است، دارای منابع و مصادر متعددی است که آن را به دائرةالمعارف بی‌نظیری تبدیل کرده است. مهجور بودن آن در گذر زمان سبب شده بود حجم و محتوای این اثر در هاله‌ای از ابهام قرار گیرد. گاهی سخن از ۳۰ جلد می‌شد و گاهی سخن از ۲۵ جلد و در جایی دیگر ۳۰۰ جزء و در بیانی دیگر با بحار الأنوار هم سنگ دانسته می‌شد. اما واقعیت چه بود؟ دبیرخانه باید این مسئله را حل می‌کرد و نسخه‌های موجود از این اثر را به دست می‌آورد.

مسئله دیگر منابع و ارجاع‌های علامه میرحامد حسین در تألیف عبققات بود. بررسی‌ها نشان می‌داد که این اثر چیزی حدود ۱۲۰۰ منبع را مورد توجه قرار داده است؛ آثاری از نویسندگان مختلف با گرایش‌های فکری گونه‌گون، در جغرافیایی پراکنده که برخی چاپی، برخی خطی و برخی حتی نتیجه استنساخ خود علامه بوده است. بی‌تردید تمامی این آثار در کتابخانه ناصریه^۲ گرد هم آورده شده بودند؛ اما سوگمندانه کتابخانه ناصریه دیگر با آن عظمت ستودنی‌اش برجای نبود و منابع آن یا در گذر زمان از دست رفته بودند یا بر اساس شواهد و مدارک به دست آمده سر از جایی دیگر برآورده بودند که دسترسی به آنها را مشکل می‌کرد.

۱. رهبر شهید انقلاب در جلسات گوناگونی به گله‌گذاری از کوتاهی در به‌سامان رسیدن احیای عبققات پراخته‌اند؛ از جمله می‌فرمایند: «من دیدم که اخیراً کشورهای عربی این کتاب تحفه اثناعشریه را که خود کتاب، کتاب تفرقه‌افکنی و برانگیزاننده اختلافات است ... خلاصه کرده‌اند و با زبان عصر و با بهترین چاپ و با فهرست و با تصحیح منتشر نموده‌اند ... ما شیعیان هنوز چاپ شده کتاب عبققات با این عظمت را نداریم» (بیانات رهبر معظم انقلاب در دیدار با اعضای شورای عالی مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام در ۱۳۷۰/۷/۴).

۲. کتابخانه شخصی خاندان عبققات که هسته اولیه آن را علامه مفتی محمدقلی پدید آورد و تا پس از درگذشت علامه سیدمحمد سعید معروف به سعید المله (نوه صاحب عبققات) امتداد داشته است. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: دوفصلنامه کتاب شیعه، ش ۱۹ و ۲۰، ص ۱۴۸-۱۴۹؛ ناصرالدین انصاری قمی، اختران فقاقت، ج ۲، ص ۱۰۷-۱۰۹.

۲-۳. ادبیات منحصر به فرد عبقات الأنوار

چنان که می‌دانیم قند زبان پارسی در دوره‌ای از تاریخ هندوستان با جایگاه بسیار ویژه‌ای که داشت طوطیان هند را شکرشکن نموده بود و بسیاری از آثار علمی و اعتقادی در این دوره به زبان فارسی نگاشته شده است. از سوی دیگر زبان عربی نیز به عنوان زبان مشترک همه مسلمانان در آن دوره از جایگاه خود در هندوستان برخوردار بود. علامه میرحامد حسین نیز که تحصیل ادبیات عرب را فراتر از کتب متداول با اشتغال به مقامات حریری، دیوان متنبی و در رأس آنها نهج البلاغه به اوج خود رسانیده بود،^۱ شخصیتی برجسته و توانمند در ادبیات به شمار می‌آمد. مجموعه این شاخصه‌ها یعنی درآمیختگی زبان فارسی و عربی و ادیب‌بودن نگارنده که همگی در عبقات الأنوار گرد هم آمده‌اند، سبک نگارش این اثر را در نوع خود بی‌نظیر و منحصر به فرد نموده است. شاید بتوان گفت واژگان نوپدید، سجع کم‌نظیر، ضرب‌المثل‌های نغز و آرایه‌های ادبی متنوع، این کتاب را افزون بر محتوای غنی، به مکتبی در نویسندگی و قلم‌فرسایی تبدیل کرده است؛ البته این متن را برای مخاطب امروز چه بسا با پیچیدگی‌هایی مواجه کرده است که فهم پیام آن را نیازمند به تبحر و تخصص ویژه‌ای نماید.

۱۴۶

آینه پژوهش | ۲۱۸
سال ۳۷ | شماره ۲
خرداد و تیر ۱۴۰۵

۳-۳. تنوع محتوایی عبقات الأنوار

موضوع کتاب عبقات یعنی اثبات امامت اهل بیت علیهم السلام از نصوص قرآنی و روایی، اقتضا می‌نماید که مؤلف در حوزه‌های مختلف علوم دینی همچون رجال، درایه، تفسیر، تاریخ، کلام، عرفان و تصوف و ... ورود کند و از هر علم بابی گشاید. این مهم به همراه قدرت تتبع نگارنده - چنان که گذشت - سبب شده است تا این میراث علمی به دائرة المعارفی غنی در موضوعات متنوع تبدیل گردد و به دنبال آن محقق این اثر را ناچار می‌کند تا پایه پای نویسنده در بوستان علم قدم بردارد، صفحه صفحه کتاب‌های رنگارنگ را بکاود، گاهی از گلی خوشه‌ای بچیند و باری خاری دستش را بنخلد و بی‌تردید هر کسی را یارای این مقام نیست.

۴-۳. صفحات پرشمار عبقات الأنوار

شاید آنچه دهلوی در تحفه گرد هم آورده بود، در نگاه اول چند سطر و صفحه‌ای به نظر می‌آمد بسان «سرچشمه شاید که بستن به بیل»؛ اما علامه میرحامد حسین به نیکی یافته بود که این سیلی بنیان افکن است که می‌رود تا کیان شیعه را بر باد دهد و بایستی سدی محکم در برابر آن

۱. افتخارالعلما؛ ضیاء العین در شناسایی تاریخ زندگانی علامه میرحامد حسین؛ ص ۶۴.

بنیان نهاد. علامه باید در عبققات افزون بر پاسخ به دهلوی که مهملات پیشینیان خود را نشخوار کرده بود، هم به تمام مهملات آن پیشینیان پاسخ می‌داد و هم راه را بر مهمل‌بافی آیندگان می‌بست؛ از این رو در پاسخ به معدود صفحات نگاشته شده دهلوی، هزاران صفحه نگاشته شد و طبیعی است این حجم بالای اثر، احیای آن را از عهده یک فرد خارج می‌سازد و جمعی را به خود مشغول دارد.

۳-۵. غربت فن احیای میراث پیشینیان

در کنار آنچه گذشت، به نظر می‌رسد در ساحت پژوهش و از نظرگاه پژوهندگان، اینکه فردی نوآورد و تازه بگوید ارزش و مرتبتی بلندتر برای مخاطب دارد تا آنکه داشته‌های دیگران را هرچه هم که دیرین و ثمین باشد بازگوید و باز بیافریند. برخی بر این باورند که احیای کتاب زحمتش برای محقق است و مدحش برای مؤلف. فارغ از ارزیابی صحت و سقم، هر آنچه هست این دیدگاه باعث شده است افراد کمی از اهل فضل و دانش میل به این فن پیدا کنند و وقت و توانمندی خود را به آن اختصاص دهند؛ درحالی‌که این فرایند هنری است که تخصص خود را می‌طلبد و کمتر کسی از عهده آن به سلامت برمی‌آید.

۴. مردانه‌وار پای در مضممار کارزار

تمام آنچه گذشت از صعوبات و سختی‌ها، دست‌اندرکاران دبیرخانه را بر آن داشت تا با عزمی راسخ و اهتمامی بیشتر پای در مسیر این اقدام ضروری گذارند و برای رفع موانع مذکور تدابیری به شرح زیر اندیشیده شد.

۴-۱. جستجوی نسخ و منابع مورد نیاز و تشکیل بانک تصاویر

نخستین و شاید مهم‌ترین گامی که در این مسیر برداشته شد، برنامه‌ریزی برای دستیابی به نسخ آثار و منابع مربوط به این میراث بود. برای این منظور سفرهای مختلفی برای بازدید و بهره‌گیری از کتابخانه‌های گوناگون هندوستان اعم از ناصریه تا رضا رامپور و کتابخانه‌های آصفیه و سالارچنگ در حیدرآباد و کتابخانه ملی هندوستان و حتی برخی از کتابخانه‌های شخصی در ایالت‌های مختلف مراجعه شد. در ایران نیز مراجعه به کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی علیه السلام و کتابخانه مرحوم آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی و دیگر کتابخانه‌های تخصصی در استان‌های مختلف در دستور کار قرار گرفت. مراجعات مکرر به کتابخانه‌های مذکور در سفرهای متعدد کوتاه و بلند و همچنین پی‌جویی آثار در برخی کتابخانه‌های دیگر که

بر اثر تتبع، وجود برخی از نسخ در آنها آشکار می‌شد، تشکیل بانک گسترده‌ای از تصاویر نسخ آثار مرتبط از شبه قاره را به ارمغان آورد. با گذر زمان و تکمیل بیش از پیش این مجموعه، نیاز محققان به منابع برطرف شد و تقریباً تمام آنچه برای احیای آثار مورد نظر به آنها نیاز بود، دستیاب گردید. این مجموعه مشتمل بر تصویر حدود ۲۵۰۰ عنوان اثر است که می‌تواند انعکاسی از گستردگی دانش در میان اندیشمندان مسلمان شبه قاره باشد.

۲-۴. تدوین شیوه‌نامه‌ای جامع و بهینه برای یکسان کردن فرایند احیای آثار

با ترسیم نقشه راه پژوهش و احیای آثار این خطه تاریخی، اکنون نوبت آن رسیده بود که شیوه و معیارهای لازم برای بازتحقیق و مستندسازی این آثار تعیین گردد تا افزون بر اتقان تحقیقات، با توجه به مشارکت افراد مختلف در این فرایند، محصول نهایی در حد ممکن یکدست و متناسب به سرانجام برسد. به همین منظور و با توجه به ویژگی‌های عبققات الأتوار در سبک نگارش و ادبیات و تنوع محتوا و همچنین تنوع و گونه‌گونی نسخ از چاپ سنگی گرفته تا دست خط مستنسخ و دست خط مؤلف، شیوه‌نامه‌ای مبتنی بر معیارهای مطلوب در این خصوص تنظیم گردید.

این معیارها شامل کیفیت مقابله نسخ مختلف و چگونگی و میزان درج اختلاف‌های آنها، همچنین کیفیت استخراج ارجاعات مؤلف به آثار دیگر و مقابله متن مؤلف با مصادر مورد ارجاع و درج اختلافات موجود در این زمینه و افزون بر آن کیفیت تقویم نص و تنظیم متن نهایی و درج تعلیقات و توضیحات در موارد نیاز بوده است.

۳-۴. تربیت نسلی از محققان توانمند

گام بعدی که شاید یکی از مهم‌ترین دستاوردهای دبیرخانه در این باره بود، گردآوری و تربیت نسلی فاضل، کوشا و علاقه‌مند به احیای میراث علمی بود. همان‌گونه که گذشت، با توجه به سختی‌ها و موانع موجود در مسیر احیای عبققات الأتوار و دیگر آثار مرتبط با مدرسه لکهنو، کمتر کسی از بزرگان و شناخته‌شدگان فن احیا حاضر به همکاری و برعهده گرفتن مسئولیت در این باره بودند؛ به همین دلیل دبیرخانه کنگره به تدریج با شناسایی برخی از طلاب فاضل و علاقه‌مند از ایشان دعوت به همکاری نمود و زیر نظر استادان هم‌گام با احیای آثار، مرحله به مرحله بر دانش و تجربه و توانمندی و مهارت ایشان افزوده شد و اکنون می‌توان ادعا کرد که از پس این تلاش‌ها، افزون بر چاپ آثار شایسته و برگزیده، جمعی از متخصصان احیا نیز که

بخش قابل توجهی از عمر و سرمایه گرانبهای جوانی خود را در این مسیر هزینه نموده‌اند، تربیت شده‌اند که می‌توانند طرح‌های پژوهشی نظیر این اثر ستیغ را بر عهده گیرند.

۴-۴. استفاده از متخصصان و استادان ادبیات عرب

در کنار تدابیر گذشته، ویژگی دیگری که در کار عبققات الأنوار در نظر گرفته شد، استفاده از استادان متخصص و متبحر در ادبیات عرب بود که با توجه به ضرورت درک دقیق از معنای مورد نظر مرحوم علامه این مهم بسیار ضروری به نظر رسید.

۵. گزارشی از نسخه‌های مجلدات عبققات الأنوار و احیای آن

بر اساس آنچه گذشت، اثری که اکنون با عنوان عبققات الأنوار در دسترس مخاطبان ارجمند و جامعه علمی علاقه‌مند قرار گرفته است، شامل اجزای زیر و برگرفته از نسخی به شرح زیر است:

۵-۱. منهج اول: بخش کلیات امامت (۶ عقیده)

در بانک نسخ دبیرخانه کنگره بین‌المللی بزرگداشت علامه میرحامد حسین علیه الرحمة، یک نسخه دستنویس اولیه (مُسَوَّده) به خط مؤلف وجود دارد که در آن هر دو بخش منهج اول (کلیات و آیات عبققات) هم‌زمان به سامان رسیده است؛ همچنین یک پاکتویس (مُبَيَّضَه) اولیه و یک پاکتویس دوم به دست آمده است که در ادامه به معرفی آن می‌پردازیم.

نسخه مسوَّده

نوع کاغذ و طول و عرض و قلم در تمام این سند یکسان است. این نسخه به خط جناب علامه میرحامد حسین نگارش یافته است و تصویر آن به شماره ۲۴۴۴۰ در مرکز اسناد آستان قدس رضوی موجود است.

صفحه آغازین این نسخه با عبارت «أقول وبه نستعين: اثبات جواز اختفاء امام که به خوف...» آغاز می‌شود. محتوای این صفحه مربوط به پاسخ علامه به عقیده دوم از شش عقیده‌ای است که دهلوی در آغاز باب هفتم تحفه، به مثابه عقاید اهل سنت در مورد امامت ذکر کرده است. در بالای صفحه آغازین این نسخه، مهر علامه مشاهده می‌شود. صفحه پایانی این نسخه با عبارت «و در ریاض النضره موجود است» ختم می‌شود. محتوای این صفحه مربوط به «اسبقیت اسلام جناب امیرالمؤمنین علیه السلام نزد ثقات محدثین اهل سنت» است که در اثبات دلالت آیه شریفه «وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ» بر امامت امیرالمؤمنین ذکر گردیده است. شماره صفحات،

بالای صفحه نگاشته شده است. این صفحات از شماره یک آغاز و تا شماره ۳۲۵ ادامه می‌یابد. گفتنی است در مواردی معدود، این نسخه دچار برهم‌ریختگی گردیده و شماره صفحات جابجا شده است. شمار زیادی از صفحات مشتمل بر حواشی دستنویس علامه است. این حواشی در مواردی بسیار سخت خوان است. برخی از این حواشی با علامت «صح» یا علامت «آبرو» مشخص شده‌اند و در مبیضه به متن منتقل گردیده‌اند. برخی دیگر از این حواشی از آنجاکه مربوط به فرایند تحقیق بوده، در مبیضه منعکس نگردیده است؛ نظیر حاشیه صفحه ۱۸۳ نسخه: «در نسائی یافته نمی‌شود». از آنجاکه این نسخه متن خام و مسوده است، در موارد فراوانی متن کتابی که به آن استناد شده نیامده و تنها به ذکر نام کتاب بسنده شده است. در این موارد پس از ذکر نام کتاب، بخشی از صفحه خالی باقی مانده است. در پاره‌ای از این موارد شماره‌ای درج شده است که به نظر می‌رسد شماره صفحات مصدر است؛ همچنین محتمل است این شماره نوعی ارجاع به مجموعه یادداشت‌برداری‌های علامه که «سبائک الذهبان» نام دارد یا سایر یادداشت‌های رجالی و حدیثی ایشان باشد. در مبیضه این کاستی‌ها تدارک شده و متن کامل نقل قول‌ها منعکس گردیده است. آثار اندراس و خوردگی و موربانه در سراسر نسخه موجود است که در مواردی خوانش نسخه را با مشکل روبرو کرده است. البته بسیاری از این ابهام‌ها با مراجعه به نسخه مبیضه رفع شدند است.

مبیضه

نسخه پاک‌نویس اولیه

این نسخه با خط نسخ و نستعلیق تحریری را کاتبان اکبر حسین و یحیی علی نگارش کرده‌اند و تصویر آن به شماره ۲۴۹۰۵ در مرکز اسناد آستان قدس رضوی موجود است.

برخی از مشخصات این نسخه بدین شرح است:

۱. صفحه آغازین این نسخه با عبارت «قال الفاضل الناصب: عقیده دوم آنکه امام باید ظاهر باشد نه مخفی...» آغاز می‌شود. محتوای این صفحه مربوط به دومین عقیده از شش عقیده‌ای است که دهلوی در آغاز باب هفتم تحفه، به عنوان عقاید اهل سنت در مورد امامت ذکر کرده است.
۲. صفحه پایانی این نسخه با عبارت «... و امت خود زیر نسق خلیفه سپرده، از عالم بگذرد» ختم می‌شود. محتوای این صفحه مربوط به نقد عقیده چهارم و اثبات منصوص بودن امامت است.
۳. شماره صفحات در این نسخه شامل دو سلسله ارقام است. سلسله اول شمارنده صفحات این نسخه است و از شماره یک آغاز می‌شود. این شماره در طول نسخه گاه از سر گرفته شده و

گاه درج آن به فراموشی سپرده شده است؛ از این رو شماره آخر آن که ۳۵۰ است، حاکی از تعداد صفحات نسخه نیست. سلسله‌ای دیگر که از شماره ۱۰۱ آغاز شده و تا شماره ۱۹۴ ادامه می‌یابد، حدوداً در هر چهار صفحه در میان درج گردیده است. قویاً محتمل است که این شماره مربوط به اصل مسوده‌ای باشد که تبیض از روی آن صورت گرفته است. شروع این سلسله از شماره ۱۰۱ احتمال وجود نسخه‌ای مشتمل بر نقد عقیده اول را تقویت می‌کند.

نسخه پاکنویس دوم

در صفحه مشخصات این نسخه که از جهت نوع کاغذ و قلم نظیر بخش آیات است، «۲۵۳ برگ» درج شده است که با مداد در کنار هر برگ از عدد «۱۴» تا عدد «۲۵۳» دیده می‌شود. همچنین در بالای تمام صفحات عددی با قلم مشکی، از عدد «۱۰۱» تا «۵۶۱» ثبت شده است. در صفحه مشخصات اندازه جلد آن «۲۸/۵ * ۲۰/۵» آمده است.

در برگه‌های آغازین این نسخه به دست خط علامه، طرح نگارش موسوعه عبققات مشاهده می‌شود که با آنچه از این اثر به دست آمده است، تفاوت دارد و نشان‌دهنده تغییر تصمیم ایشان در ادامه مسیر تألیف عبققات است. این پاکنویس از ابتدای عقیده دوم است. در حاشیه صفحه نخست آن که ممه‌ور به مهر علامه است، به خط علامه می‌خوانیم: «عبققات الأنوار، نصف اول، منهج اول، به خط میرمحمدشاه». در سرتاسر این سند، حاشیه‌های فراوانی به خط مؤلف مشاهده می‌شود.

این اثر را دبیرخانه کنگره بین‌المللی بزرگداشت علامه میرحامد حسین علیه الرحمة در یک جلد وزیری تنظیم کرده است.

۲-۵. منهج اول: بخش آیات امامت

در تصحیح این بخش، از نسخه مسوده‌ای که شرح آن در معرفی نسخه دستنویس اولیه از بخش کلیات گذشت (به شماره ۲۴۴۴۰ در مرکز اسناد آستان قدس رضوی) و نسخه مبیضه‌ای که در ادامه به آن می‌پردازیم، بهره‌گیری شده است.

نسخه مبیضه

این نسخه که از جهت کاغذ و قلم، نظیر پاکنویس نهایی بخش کلیات است، می‌تواند به خط همان کاتب «میرمحمدشاه» باشد که تصویر آن به شماره ۵۱۵۹۲ در مرکز اسناد آستان قدس رضوی موجود است.

برخی از مشخصات این نسخه بدین شرح است:

صفحه آغازین این نسخه با عبارت «قال الفاضل الناصب: تمهید کلام و تقریر مرام شیعه در اثبات...» آغاز می‌شود. محتوای این صفحه مربوط به نقل کلام دهلوی در مرام شیعه و ادله قرآنی امامت امیرالمؤمنین علیه السلام است. صفحه پایانی این نسخه با عبارت «برخی از آن بیان نماییم» ختم می‌شود. محتوای این صفحه مربوط به «اسبقیت اسلام جناب امیرالمؤمنین علیه السلام نزد ثقات محدثین اهل سنت» است.

شماره صفحات این نسخه به دو گونه درج شده است؛ برخی شماره با قلم درشت در بالای صفحات راست و چپ نسخه درج شده است که از ۵۶۲ آغاز و به ۱۱۲۰ ختم می‌شوند؛ برخی شماره‌ها با قلمی باریک‌تر در بالای صفحات سمت چپ درج شده و از ۱ آغاز و به ۲۳۰ ختم می‌شوند.

قلم اصلی سیاه است؛ اما در مواردی در متن از قلم قرمز برای برجسته کردن مطالب استفاده شده است. در مواردی خطوطی قرمز رنگ بالای سطور رسم شده است. این خطوط نشانه‌هایی برای برجسته کردن ابتدای بندها، اسامی ائمه، نام اعلام و آیات به کار بسته شده‌اند.

تقریباً تمام صفحات مشتمل بر حواشی دستنویس است. عمده این حواشی به خط علامه و بخش اندکی به خط جناب ناصرالملله یا کاتب است.

در گوشه راست و بالای صفحات سمت راست و نیز در گوشه چپ و بالای صفحات سمت چپ، نام آیه مورد بحث درج شده است. در گوشه چپ و پایین صفحات سمت راست، کمی پایین‌تر از آخرین خط، کلمه آغازین صفحه چپ نگاشته شده است.

آثار اندراس و خوردگی و موربانه در سراسر نسخه موجود است که در مواردی خوانش نسخه را با مشکل روبرو می‌کند.

این نسخه به لحاظ خط، پاکیزه‌تر از مسوده است. شواهدی دال بر کم‌سوادی ناسخ میبینه وجود دارد. در مواردی ناسخ موفق به خوانش و فهم عبارات علامه نشده است و تنها نقشی از واژه را ترسیم می‌کند!

این اثر را دبیرخانه کنگره بین‌المللی بزرگداشت علامه میرحامد حسین علیه الرحمة در یک جلد وزیری به زینت طبع آراسته کرده است.

۳-۵. منهج دوم: احادیث امامت

الف) حدیث غدیر

قال رسول الله صلى الله عليه وآله يوم غدیر خم: «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَيْهِ مَوْلَاهُ».

چاپ‌های سنگی عبققات

تحقیق این اثر بر پایه دو چاپ سنگی از عبققات الأنوار سامان یافته است. چاپ نخست که کامل و قدیمی‌تر است، مجموع حدیث غدیر که بر اساس تقسیم‌بندی مؤلف چهار حصه است را دربر می‌گیرد. چاپ دوم متأخرتر و ناقص است؛ به طوری که در حدود یک چهارم مجموع حدیث غدیر را دربردارد. در ادامه به تفصیل ویژگی‌های هر دو طبع معرفی می‌شود.

۱. طبع اول

این طبع دارای دو جلد است. جلد نخست آن از ابتدا تا صفحه ۶۰۰ در مطبع «مجمع البحرین» لودهیانه و از صفحه ۶۰۱ تا پایان کتاب (صفحه ۱۲۵۱) در مطبع «مجمع العلوم» لکهنو در سال ۱۲۹۳ هجری قمری در زمان حیات مؤلف به چاپ رسیده است.

صفحه نخست این طبع شامل آیه اکمال، نام کتاب و نام مطبع است.

جلد دوم شامل دو بخش است؛ هر دو بخش جداگانه صحافی شده‌اند و به تبع شماره صفحات مستقلی دارد.

بخش اول در مطبع «مطلع نور» لکهنو در سال ۱۲۹۴ قمری چاپ شده است. صفحه ابتدایی شامل آیه اکمال، نام کتاب، نام مؤلف، نام مطبع و سال طبع است.

بخش دوم از جزء دوم حدیث غدیر از «دلیل سادس از ادله دلالت حدیث غدیر بر امامت» شروع می‌شود و شامل ۳۹۹ صفحه است. گرچه احتمال می‌رود این بخش نیز توسط همان مطبع بخش قبلی به چاپ رسیده باشد؛ با این حال نام و یادی از آن در نسخه حاضر دیده نمی‌شود.

با این اوصاف این طبع از حدیث غدیر عبققات که کامل و قدیمی‌تر بوده، در چهار بخش (یا همان حصه) به چاپ رسیده است: بخش اول (حصه اول) از ابتدا تا صفحه ۶۰۰ که در جلد اول مطبع «مجمع البحرین» جا گرفته است، بخش دوم (حصه دوم) از صفحه ۶۰۱ تا پایان جلد اول که در مطبع «مجمع العلوم» چاپ شده است، بخش سوم از ابتدای جلد دوم تا آخر «دلیل

خامس از ادله دلالت حدیث غدیر بر امامت» که در مطبع «مطلع نور» به چاپ رسیده است؛ بخش چهارم و پایانی از ابتدای «دلیل سادس از ادله دلالت حدیث غدیر بر امامت» تا پایان کتاب را شامل می‌شود.

۲. طبع دوم

این طبع که متأخرتر از پیشین است، در مطبع «نظامی پریس» لکهنو در سال ۱۹۴۱ میلادی مقارن با حدود ۱۳۶۰ قمری، پس از وفات مصنف چاپ شده است. در برگه ابتدایی این چاپ آیه اکمال، نام کتاب، مدحی بلند از مؤلف و نام مطبع با این عبارات آمده است. شمار صفحات این طبع ۵۳۹ است. قابل توجه است با اینکه تاریخ این طبع مربوط به چند دهه پس از وفات مصنف است، در نخستین حاشیه آن مانند طبع مجمع البحرین عبارت «منه دام ظلّه العالی» آمده است.

این اثر در هفت جلد در دبیرخانه کنگره بین‌المللی بزرگداشت علامه میرحامد حسین علیه الرحمة به چاپ رسیده است.

ب) حدیث منزلت

قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: «أما ترضى أن تكون منّي بمنزلة هارون من موسى إلا أنه لا نبيّ بعدي».

نسخه حجری که تنها نسخه استفاده شده در تحقیق این حدیث شریف است در یک مجلد در زمان حیات علامه به چاپ رسیده و از همان مجلدات نخست عبققات است که به زینت طبع آراسته شده است. در صفحه مقدمه چاپخانه چنین آمده است: «... از مصنفات جناب بحرالعلوم، کشف أولی الحلوم ... جناب العلامة السید حسین لالزالت شمس هداياته بازغة وأقمار إفاداته شارقة» و در ادامه: «در مطبع مطلع نور لکهنو، سنه ۱۲۹۵ هجری مطبوع شد».

این نسخه در ۹۷۷ صفحه، در بخش سند و دلالت تنظیم شده است. آغاز آن: «الحمد لله الذي جعل الوصي من النبي بمنزلة هارون من موسى الكليم، وحباهما وألهمهما من الفضائل ما أوجب التفضيل والتقديم ...» و پایان آن: «قد تمّ بحمد الله وحسن توفيقه المجلّد الثاني من المنهج الثاني من كتاب عبققات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار الموضوع لردّ باب الإمامة من التحفة التي صنفها المولوي عبدالعزيز بن وليّ الله الدهلوي».

افزون بر تیرهای درج شده در بالای تمام صفحات در سرتاسر این حدیث، حاشیه‌های گوناگونی نیز از ابتدا تا پایان آن مشاهده می‌شود. بیشترین این حاشیه‌ها نمایه‌هایی است که با علامت «ف» در جای جای این اثر وجود دارد.

مسوّدات و مبیضات گوناگونی از بخش‌های مختلف این حدیث شریف، در بانک نسخ کنگره وجود دارد که در این تحقیق به کار نیامده است.

گفتنی است این اثر را بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی در سه مجلد تحقیق و منتشر کرده بود که با توجه به ضرورت بازتحقیق از حیث تکمیل منابع و برخی بازننگری‌های لازم دیگر در دستور کار دبیرخانه قرار گرفت.

بازتحقیق این اثر در دبیرخانه کنگره بین‌المللی علامه میرحامد حسین علیه الرحمة در سه جلد به پایان رسیده است.

۳. حدیث ولایت

مرفوعاً عن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم أنه قال: «إِنَّ عَلِيًّا مَنِّي وَأَنَا مِنْ عَلِيٍّ وَهُوَ وَلِيٌّ كُلِّ مُؤْمِنٍ مِنْ بَعْدِي».

تصحیح این حدیث شریف که سومین حدیث از منهج دوم عبققات است، از نسخه چاپ سنگی آن صورت پذیرفته است. این حدیث هم که در زمان حیات علامه منتشر شده است، در مطبع جعفری به چاپ رسید. در مقدمه چاپخانه آمده است: «تصنیف کاشف الغمّة، وارث آثار الأئمّة... ملاذنا وملاذ الخافقين، جناب مولانا السید حامد حسین آدم الله سبحانه إفاضاته باطلة مغدقة وأنوار إفاداته ساطعة مشرقة ورباع العلم بتنقیداته مبهره عامرة ورياض الكمال بتحقیقاته غصّة ناضرة» و در ادامه: «در مطبع جعفری واقع لکهنو سنه ۱۳۰۳ هجری مطبوع گردید».

این نسخه در ۵۸۵ صفحه تنظیم گردیده است. در بالای بیشتر سرصفحه‌های این اثر، عنوان اصلی در سمت راست و عنوان فرعی آن در سمت چپ، در همان بالای صفحات درج شده است. حاشیه‌های متعددی هم در کناره صفحات و همچنین گاهی در بین خطوط دیده می‌شود که برخی از آنها به نمایه‌هایی با رمز «ف» اختصاص دارد.

آغاز: «الحمد لله الحميد الحكيم العلي الذي جعل الوصي ولي المؤمنين بعد النبي وأنا لهما وألهما كل مقام سني...». پایان: «فالحمد لله العلي الأكبر حيث أثبتنا صحّة الخبر، على أبلغ طريقة يعول عليها نقاد الأثر... وصارت تسويلاته هباءً منثوراً وظلّت تهويلاته كان لم يكن شيئاً مذكوراً».

از این حدیث شریف مسوّدات و مبیّضاتی چند در بانک نسخ کنگره موجود است که به مناسبت و برای رفع برخی از چالش‌های نسخه چاپی مورد استفاده قرار گرفت.

بخش سند این اثر را در یک مجلد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی تحقیق و منتشر کرده بود که با توجه به ضرورت بازتحقیق از حیث تکمیل منابع و برخی بازنگری‌های لازم، بار دیگر در دستور کار دبیرخانه قرار گرفت. بازتحقیق این اثر در دبیرخانه کنگره بین‌المللی علامه میرحامد حسین علیه الرحمة در سه جلد به پایان رسیده است.

۴. حدیث طیر

قال رسول الله صلى الله عليه وآله: «اللَّهُمَّ ائْتِنِي بِأَحَبِّ خَلْقِكَ إِلَيْكَ يَا كُلُّ مَعِيَ مِنْ هَذَا الظَّيْرِ».

شناسه طبع حجری مجلد «حدیث طیر» از کتاب شریف عبققات الأنوار فی إمامة الأئمة الأطهار که تصحیح، براساس آن صورت بسته است، بدین شرح است:

این نسخه، یک مجلد دوبخشی است که بخش نخست آن دارای ۵۱۲ صفحه و بخش دوم آن دارای ۲۲۶ صفحه است. در بخش نخست، ده فایده و سپس صد وجه تفصیلی از وجوه مفصله صحیح احتجاج به حدیث طیر و در بخش دوم، نقض جمله جمله عبارات نقد حدیث طیر در کتاب تحفه اثنا عشریه آمده است. بنا بر صفحه نخست آن در سال ۱۳۰۶ قمری، چاپخانه «بستان مرتضوی» در لکهنو هندوستان آن را چاپ کرده است. قطع آن رحلی و در ابعاد ۳۲ × ۲۴٫۵ است. جلد آن مقوایی سخت با پوشش کاغذی به رنگ مرمری مشکی - قرمز با شیرازه‌ای سرمه‌ای است. رنگ کاغذ، نخودی است.

در سراسر مجلد عبارات فارسی با خط نستعلیق و عبارات عربی با خط نسخ عربی (عثمانی) نوشته شده است. صفحه نخست مجلد که در شماره‌گذاری چاپخانه نیز شماره ۱ است، ولی شماره آن درج نشده است، آراسته به قابی با نگاره‌ای اسلیمی است که دور تا دور صفحه را دربر دارد. در بالاترین جای صفحه، دو آیه شریفه از قرآن درون کتبه‌ای کتابت شده است؛ در پایین آن هم مقدمه وزین چاپخانه آمده است. نام مجلد، نام نویسنده همراه با القاب و تحیت برای وی و نام چاپخانه و تاریخ چاپ، بخشی از مقدمه‌اند که هریک را درون کتبه‌ای نگاشته‌اند.

در صفحه دوم نسخه که در بالای آن، در وسط شماره «۲» درج شده است و نیز صفحه نخست از بخش دوم مجلد که پس از صفحه ۵۱۲ آمده است و در بالای آن شماره‌ای درج نشده است؛ جای

سرلوحه و کتبه را خالی گذارده‌اند و پس از یک بسمله درون یک قاب مستطیلی در میانه صفحه، متن را آغازیده‌اند. همه صفحات متن نسخه ۲۵ سطری‌اند؛ حتی صفحاتی که دارای ابیاتی مجدول شده هستند، با چنان نظمی صورت بسته است که تعداد سطور، کمتر یا بیشتر نشود.

متن همه صفحات کتاب، درون قابی ساده محصور است؛ دو خط موازی مستقیم که فاصله اندکی از یکدیگر دارند، بر گرداگرد متن کتاب کشیده شده‌اند. در همه صفحات متن نسخه در بالای قاب مستطیلی و در وسط آن، شماره صفحات آمده است. در بخش نخست مجلد، صفحات ۵ تا ۱۱۶ که دربردارنده فواید ده‌گانه است، در بالای قاب مستطیلی، در سمت راست صفحات سمت راست و در سمت چپ صفحات سمت چپ، سرصفحه‌ای درج شده است که بر شماره - البتّه به حروف - و عنوان آن فایده رهنمون است. البتّه گفتنی است در اندک صفحاتی، سرصفحه‌ها این نظم را ندارند، همچون صفحه ۷ و ۱۳.

در ادامه بخش نخست مجلد، صفحات ۱۱۷ تا ۵۱۲ که دربردارنده صد وجه تفصیلی از وجوه مفصله صحت احتجاج به حدیث طیر است، در هر صفحه، در بالای قاب مستطیلی و در سمت راست، شماره وجه - البتّه به حروف - همراه با عبارت «از وجوه مفصله صحت احتجاج به حدیث طیر» آمده است. در سمت چپ آن نیز موضوع آن وجه - که از جمله آغازین هر وجه گرفته شده است - آمده است. در بخش دوم مجلد، در سمت راست صفحات سمت راست و در سمت چپ صفحات سمت چپ، سرصفحه‌ای درج شده است که بر موضوع آن صفحه رهنمون است. البتّه گفتنی است که گاهی سرصفحه‌ها این نظم را ندارند.

در سراسر مجلد گاه به مناسبتی حاشیه‌ای درج شده است که گاهی رموزی در پایان آن دارد. در شیوه‌نامه به این رموز پرداخته شده است. خط حواشی همان خط متن است، ولی با قلمی ریزتر. گاهی حواشی مایه بریدگی قاب دور متن شده‌اند که نشان از دقت چاپخانه برای آراستگی ظاهری نسخه دارد.

صفحه پایانی بخش نخست بدون هیچ نقشی آمده است؛ ولی صفحه پایانی بخش دوم متن کتاب، آراسته به قابی با نگاره‌ای اسلیمی است. درون قاب نیز متن عبارات پایانی کتاب را نقش برگ و گل دربر گرفته است.

بازتحقیق این اثر در دبیرخانه کنگره بین‌المللی علامه میرحامد حسین علیه الرحمة در چهار جلد به پایان رسیده است.

۵. حدیث مدینه

«قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: أنا مدينة العلم وعليٌّ بابها».

این حدیث شریف پنجمین حدیث از احادیث دوازده‌گانه عبققات الأنوار است که تحقیق آن بر اساس یک نسخه حجری دوجلدی سرانجام یافت.

جلد اول آن در ۷۴۵ صفحه تنظیم شده است که سه صفحه فهرست تفصیلی نیز در پایان به آن ملحق شده است. تاریخ انتشار این اثر به سال ۱۳۱۷ هجری، در مطبع الأنوار لکهنو به بعد از وفات مرحوم علامه برمی‌گردد. در مقدمه چاپخانه می‌خوانیم:

«هو من مشاهير مصنفات حجة الإسلام، كهف الأنام ... آية الله في العالمين وحبته علي الجاحدين، المجدد بجده دين أجداده المصطفين، جناب مولانا السيد حامد حسين أجزل الله إكرامه في دار السلام وحباه في جئات الفردوس أرفع محل ومقام» و در ادامه: «وقد استتب بعون الله المتفضل ... في المطبعة المسماة بمطبع الأنوار، سنة سبع عشرة وثلاث مئة بعد الألف من الهجرة».

در بالای تمام صفحات عناوین درج شده است و حواشی گوناگونی هم در کناره های صفحات مشاهده می‌شود.

آغاز جزء نخست: «الحمد لله الذي جعل النبي مدينة العلم وعلياً بابها، ثم أبان بهدائيهما وآلهما طريقة الشريعة وصوابها و...».

پایان جزء نخست: «قد تمّ الجزء الأول من مجلد حدیث مدينة العلم من مجلّدات كتاب عبققات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار. وبتمام هذا الجزء تمّ الكلام على ما تقوّه به صاحب التحفة في الجواب عن هذا الحديث في باب الإمامة وسيأتي في الجزء الآخر من هذا المجلّد إن شاء الله تعالى الكلام على ما أتى به غير صاحب التحفة من علماء أهل السنّة في هذا الباب ...».

جلد دوم آن هم در ۶۰۰ صفحه رحلی در مطبع نور المطابع در سال ۱۳۲۷ هجری تنظیم گردیده است. در مقدمه چاپخانه چنین می‌خوانیم:

«هو من أشهر مصنفات علم الأعلام وعضد الإسلام ... آية الله في العالمين وحبته علي الجاحدين، ناشر علوم آبائه المصطفين، جناب مولانا السيد حامد حسين أعلى الله درجته في أعلى عليّين وأسكنه من الفردوس في مقام أمين» و در ادامه: «وقد تمّ طبعه ... في المطبعة المسماة بنور المطابع بلکهنو ۱۳۲۷».

در این جلد هم افزون بر عناوین بالای صفحات که تمام کتاب را دربرگرفته است و نمایه‌هایی که گاهی دیده می‌شود، حاشیه‌های مختلفی نیز مشاهده می‌شود. البته درج حاشیه‌ها در قالبی خاص و جاگذاری بخشی از آنها در جدول‌ها، در این جزء با جزء اول بلکه با تمام مجلدات عبققات‌ها متفاوت است.

آغاز جزء دوم: «الحمد لله الذي جعل نبيّه صَلَّى اللهُ عليه وآله للعلم مثل المدينة المتينة وصيّره وصيّه عليه السلام باب تلك المدينة الحصينة...».

پایان جزء دوم: «تمت كتابة الجزء الثاني من مجلد حديث مدينة العلم من مجلدات كتاب عبققات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار في الخامس عشر من شهر جمادى الأولى، سنة سبع وعشرين وثلاث مئة بعد الألف من الهجرة النبوية على صاحبها وآله آلاف السلام والتحية».

بازتحقیق این اثر در دبیرخانه کنگره بین‌المللی علامه میرحامد حسین علیه الرحمة در شش جلد به پایان رسیده است.

۶. حدیث تشبیه

قال رسول الله صَلَّى اللهُ عليه وآله وسلم: «من أراد أن ينظر إلى آدم في علمه وإلى نوح في تقواه وإلى إبراهيم في حلمه وإلى موسى في بطشه وإلى عيسى في عبادته، فلينظر إلى علي بن أبي طالب».

برای تصحیح این حدیث شریف از نسخه‌ای حجری که در یک مجلد و در دو بخش تنظیم گردیده، بهره‌گیری شده است. به جز این نسخه چاپ سنگی، به هیچ نسخه دیگری دست نیافتیم. البته مسودات متعددی به خط علامه و برخی دیگر از کاتبان و همچنین مبیضاتی چند در بانک نسخ دبیرخانه کنگره وجود دارد که ارزش بهره‌گیری در تحقیق را نداشته است. تاکنون این اثر به جز همان چاپ سنگی در هیچ گونه دیگری منتشر نشده است.

بخش اول آن در ۴۵۶ صفحه و بخش دوم آن در ۲۴۸ صفحه رحلی، در زمان حیات علامه میرحامد حسین علیه الرحمة به طبع رسید. در صفحه مربوط به چاپخانه چنین آمده است: «در مطبع جعفری، واقع لکهنو نخاس، سنه ۱۳۰۱ هجری مطبوع گردید»؛ در مقدمه ناشر نیز از صاحب عبققات با این عنوان یاد شده است: «جناب السید حامد حسین أدام الله ظلهم العالی بدوام الملوین».

آغاز: «بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله المتعالي عن التشبيه والتمثيل، المنزه عن النقص والتعطيل، البريء عن معارضة نَدِّ و تعديل ...».

پایان: «قد تمّ بحمد الله طبع المجلّد السادس من المنهج الثاني من كتاب عبققات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار، ونرجو من الله أن يمنّ علينا بطبع سائر مجلّداته بلطفه وكرمه ... والحمد لله المئتان، والصلوة والسلام على رسوله وآله ما اختلف الملوان».

حاشیه‌های گوناگونی در بخش اول این نسخه مشاهده می‌شود. قسم چشمگیری از این حواشی به ترجمه واژگان اختصاص یافته است. از آن میان عناوین اصلی بحث در بالای تمام صفحات به چشم می‌خورد؛ همچنین نمایه‌های فراوانی با رمز «ف» در سرتاسر این بخش دیده می‌شود. اما بخش دوم از حاشیه‌های محدودی برخوردار است و هیچ عنوانی در بالای صفحه نیامده و به جز چند مورد محدود، ریزعنوانی هم تا پایان این بخش وجود ندارد.

در مکاتبات علامه در مجموعه‌های درر السنیّة و لآلی البهیّة هم مکرّر از چاپ این جلد عبققات و جایگاه آن یاد شده است.

بازتحقیق این اثر در دبیرخانه کنگره بین‌المللی علامه میرحامد حسین علیه الرحمة در دو جلد به پایان رسیده است.

۷. حدیث نور

«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: خُلِقْتُ أَنَا وَعَلِيٌّ مِنْ نُورٍ وَاحِدٍ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ اللَّهُ آدَمَ بِأَرْبَعَةِ آلَافِ عَامٍ فَلَمَّا خُلِقَ آدَمُ رَكِبَ ذَلِكَ النُّورُ فِي صُلْبِهِ فَلَمْ نَزَلْ فِي شَيْءٍ وَاحِدٍ حَتَّى افْتَرَقْنَا فِي صُلْبِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ...».

مجلّد حدیث نور عبققات الأنوار از جمله مجلّداتی است که در زمان حیات مؤلف محترم به چاپ رسیده است و نسخه‌ی مورد استفاده در تصحیح این اثر نیز همان نسخه‌ی چاپ سنگی است که سال ۱۳۰۳ قمری در چاپخانه مشرق الأنوار لکهنو منتشر شده است. تاکنون غیر از این نسخه بر نسخه‌ی خطی یا چاپی دیگری دست نیافتیم؛ اما همین چاپ مورد اطمینان است و برای تصحیح اثر کافی به نظر می‌رسد؛ چراکه با توجه به زمان چاپ و حواشی موجود در کناره‌های نسخه، روشن است که این اثر زیر نظر نویسنده چاپ و نشر یافته و استناد آن به مؤلف جای تردید ندارد.

گفتنی است این کتاب، باری دیگر در قم از سوی مدرسه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف به صورت افست (چاپ دوم و برابر از روی چاپ سنگی) منتشر شده است.

حاشیه‌های چاپ سنگی این اثر بر دو گونه است:

پاره‌ای از آنها به مؤلف نسبت داده شده و با امضای «منه دام ظلّه العالی» زینت یافته است؛ پاره‌ای دیگر استنادی به مؤلف ندارد و گویا از سوی کسانی نگاشته شده است که در تصحیح کتاب، وی را یاری کرده‌اند.

جالب است که ذیل شماری از صفحات چاپ سنگی، نام‌هایی همچون «حیدر حسین» و «ذاکر» و «امیر بیگ» و... مشاهده می‌شود که گویا ایشان مقابله‌کنندگان نسخه با مخطوط مؤلف بوده‌اند که در تصحیح و مصدریابی و شاید تعلیقات دیگر با وی همراهی داشته‌اند.

آنهایی که با تألیفات شبه‌قاره آشنا هستند، می‌دانند که تألیفات هند معمولاً از تقریظات و تأییداتی برخوردار است؛ اینکه تقریظ را چه کسانی نوشته‌اند؟ به چه عباراتی مؤلف را ستوده‌اند؟ به چه نکاتی در تقریظ اشاره کرده‌اند؟ تعداد تقریظ نویسان، تعبیرات به کاررفته در تقریظ، وقایع و نکات اجتماعی، فرهنگی و تاریخی که در تقریظ‌ها بدان تصریح شده، همگی از اهمیت کتاب و میزان مقبولیت و اعتبار آن خبر می‌دهد.

این تقریظ‌ها در مورد کتاب عبققات الأنوار دوگونه‌اند: برخی در معرفی مجموعه موسوعه عبققات نگاشته شده است؛ برخی دیگر نیز به مجلّدی خاص از این کتاب مربوط است.

به لطف الهی بر چند تقریظ که به صورت ویژه برای «مجلّد حدیث نور» نگاشته شده است، دست یافتیم و در مقدمه تحقیق آن را منعکس کردیم.

در استخراج منابع و مصادر در صورت امکان از منابع چاپی و تحقیق شده استفاده گردید؛ چنانچه نسخه چاپی یا تصحیحی یافت نشد، به نسخه چاپ سنگی یا نسخه خطی ارجاع شده است. همچنین در انتخاب مصادر چاپی، نسخه‌هایی که توسط محققان و ناشران اهل سنت تصحیح و منتشر شده است، در اولویت قرار گرفته‌اند و در انتخاب نسخه‌های خطی و چاپ سنگی در صورت تعدد، نسخه‌های قدیمی‌تر یا کم‌اشتباه‌گزینش شده است.

بازتحقیق این اثر در دبیرخانه کنگره بین‌المللی علامه میرحامد حسین علیه الرحمة در دو جلد به پایان رسیده است.

۸. حدیث علی علیه السلام مع الحقّ

«قال رسول الله صلى الله عليه وآله: عَلِيٌّ مَعَ الْحَقِّ وَالْحَقُّ مَعَ عَلِيٍّ حَيْثُ كَانَ.»

حدیث «علي مع الحق» فیش‌ها و سیاهه‌های مؤلف و کاتبان دیگر است که همه آن به مرحله تدوین نرسید. پاره‌ای از این دست نوشته‌ها توسط کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی عکس برداری شد و در دفتری مستقل قرار گرفت و پاره‌ای کوچک نیز به همت دبیرخانه کنگره علامه میرحامد حسین از کتابخانه ناصریه کشف شد و در دفتری دیگر در اختیار پژوهشگران قرار گرفت. نسخه کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی به گزارش ایشان در ۶۳۸ ورقه با ابعاد ۱۶ در ۱۱ سانتی‌متر است که به شماره عمومی ۲۴۹۲۴ ثبت شده است. متن نسخه با عبارت «قال الفضل الناصب: رحم الله علیاً اللهم أدر الحق معه حیث...» آغاز می‌شود و با عبارت «وسیاتی حدیث الخوخة لأبي بکر رضی الله عنه وما یستفاد من ذلك...» پایان می‌یابد. همچنین روی نسخه نوشته شده است: «حدیث دهم: أدر الحق معه مع نقل أصل بخط اکبرحسین. و منتخبات در آن داخل است»^۱.

این اثر از بخش‌های تکمیل نشده کتاب شریف عبقات الأنوار است که آشفتگی متنی و لغزش‌های املائی کاتبان، پراکندگی و نامرتب بودن اوراق، درهم‌ریختگی فیش‌ها و نقصان محتوا از مشخصه‌های آن است. همچنین رسم الخط قدیم و تفاوت‌های آن با رسم الخط معاصر در نسخه موجود به چشم می‌خورد که برای نمونه می‌توان به مواردی همچون «حذف نشانه مد (-)»، «ثبت الف مقصوره در غیر پایه یاء مانند: هرون، اسمعیل، معویه، اسحق» و «ثبت همزه عربی در متن فارسی مانند اوصیاء کبار، خطاء اجتهادی، دعاء»، «ثبت کاف برای حرف گاف» و... اشاره کرد.

بر این اساس تصحیح این اثر نیازمند بخش‌های گوناگونی همچون تدوین محتوا، تنظیم فهرست، تخریج، تصحیح و بازسازی متن بود. بازتحقیق این اثر در دبیرخانه کنگره بین‌المللی علامه میرحامد حسین علیه الرحمة در دو جلد به پایان رسیده است.

۹. حدیث ثقلین

«قال رسول الله صلى الله عليه وآله: يا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ أَمَا إِنَّ تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضَلُّوا: كِتَابَ اللَّهِ وَ عِثْرَتِي أَهْلَ بَيْتِي فَإِنَّهُمَا لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْخَوْضَ».

برای تصحیح این حدیث شریف از طبع حجری که در دو بخش سند و دلالت در دو مجلد به چاپ رسیده بوده، بهره گرفته شده است. ویژگی‌های طبع حجری بخش سند «حدیث ثقلین» چنین است:

۱. عبارت‌ها و ویرایش شده است.

این نسخه ۶۶۴ صفحه دارد. قطع نسخه ۲۳ در ۳۲ سانتی متر است و اندازه‌ای میان وزیری بزرگ (۲۰ در ۳۰ سانتی متر) و سلطانی (۳۰ در ۴۰ سانتی متر) دارد. نوع کاغذ، کشمیری و نخودی رنگ است. عبارت‌های فارسی همگی با خط نستعلیق خوش و عبارت‌های تازی نیز همگی با خط نسخ خوش نگارش یافته‌اند. حواشی نیز همین گونه، ولی با قلمی ریزتر درج شده‌اند. تمامی صفحات کتاب مُجَدَّوَل است و سطور از چهارسو در جدولی ساده محصورند. صفحه نخست نسخه مزین به حاشیه‌ای اسلامی است دارای چند کُتبه که در آنها نام کتاب، وصف مرحوم مؤلف، مشخصات طبع و نام مطبعه درج شده است. صفحه دوم نسخه دارای سرلوحی است و زیر آن یک کُتبه حاوی بسمله درج شده است.

تعداد سطور در هر صفحه ۲۳ سطر است؛ به جز در صفحاتی که حاوی جداولی برای درج ابیات شعر است. در صفحه پایانی نسخه، نام کاتب چنین آمده است: «سید مظفر حسین». در صفحه نخست نسخه، تاریخ چاپ کتاب ۱۳۱۴ قمری درج شده است!

ویژگی های طبع حجرى بخش دلالت «حدیث ثقلین» چنین است:

این نسخه ۸۹۱ صفحه دارد. قطع نسخه ۲۳ در ۳۲ سانتی متر است و اندازه‌ای میان وزیری بزرگ (۲۰ در ۳۰ سانتی متر) و سلطانی (۳۰ در ۴۰ سانتی متر) دارد. نوع کاغذ، کشمیری و نخودی رنگ است. عبارت‌های فارسی همگی با خط نستعلیق خوش و عبارت‌های تازی نیز با خط نسخ خوش نگارش یافته‌اند. حواشی نیز همین گونه، ولی با قلمی ریزتر درج شده‌اند. تمامی صفحات کتاب مُجَدَّوَل است و سطور از چهارسو در جدولی ساده محصورند. صفحه نخست نسخه مزین به حاشیه‌ای اسلامی است دارای چند کُتبه که در آنها نام کتاب، وصف مرحوم مؤلف، مشخصات طبع و نام مطبعه درج شده است. صفحه دوم نسخه دارای سرلوحی است و زیر آن یک کُتبه حاوی بسمله درج شده است. تعداد سطور در هر صفحه ۲۳ سطر است؛ به جز در صفحاتی که حاوی جداولی برای درج ابیات شعر است. شماره صفحات نسخه در سرصفحه و در وسط درج شده است. این مجلد در چاپخانه «نظامی پریس» در شهر لکهنو به چاپ رسیده است. در صفحه پایانی نسخه، نام کاتب چنین آمده است: «صفر حسین الکاظمینی». اگرچه در صفحه نخست نسخه، تاریخ چاپ کتاب ۱۳۴۴ قمری درج شده است، در انتهای نسخه، کاتب تاریخ فراغت از نگارش را اواسط جمادى الآخرة سنة ۱۳۵۱ قمری ثبت کرده است!

تصحیح و تحقیق این اثر شریف در دبیرخانه کنگره بین‌المللی بزرگداشت علامه میرحامد حسین علیه الرحمة در ۶ جلد به پایان رسیده است.

۱۰. حدیث سفینه

«قال رسول الله صلى الله عليه وآله: إِنَّمَا مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِي فِيكُمْ كَمَثَلِ سَفِينَةِ نُوحٍ، مَنْ دَخَلَهَا نَجِيَ، وَمَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ».

در تصحیح «حدیث سفینه» از کتاب شریف عبققات الأنوار از یک طبع حجری و یک طبع حرفی ذیل مجلد بخش دلالت «حدیث ثقلین» بهره برده شده است که توضیحات هر دو طبع، در بخش حدیث ثقلین گذشت.

جلد دوم طبع حجری این نسخه ۸۹۱ صفحه دارد که از صفحه ۱ تا ۷۰۴ مربوط به بخش «دلالت حدیث ثقلین» و از صفحه ۷۰۵ تا ۸۹۱ مربوط به «حدیث سفینه» است.

تمامی صفحات بخش حدیث سفینه دارای یک سرصفحه است: در سمت راست صفحه عبارت: «بحث حدیث سفینه» و در سمت چپ عبارت: «حدیث ثقلین مجلد دوم» درج شده است.

اما طبع حرفی: «حدیث سفینه» آخرین مجلد از چاپ ۲۳ جلدی عبققات الأنوار است که به همت چندین ناشر در سال‌های متفاوت به طبع رسیده است: انتشارات کتابخانه عمومی امیرالمؤمنین علی علیه السلام در اصفهان؛ منشورات مدرسه الإمام المهدي عجل الله فرجه الشريف در قم؛ و انتشارات مؤسسه نشر نفائس مخطوطات در اصفهان.

ویژگی‌های مجلد «حدیث سفینه» چنین است:

الف) مجلد «حدیث سفینه» از سوی «انتشارات مؤسسه نشر نفائس مخطوطات» و در «مطبعة حبل المتین» اصفهان به چاپ رسیده است.

ب) از آنجا که حدیث سفینه ذیل حدیث ثقلین است، شماره صفحات مجلدات پیشین به صورت مسلسل از ابتدای بخش دلالت حدیث ثقلین به ترتیب زیر درج شده است:

جلد بیستم: از صفحه ۱ تا ۳۹۸؛

جلد بیست و یکم: از صفحه ۴۰۱ تا ۶۴۰؛

جلد بیست و دوم: از صفحه ۶۴۱ تا ۹۱۲. در صفحه پایانی این جلد، تاریخ طبع، ۲۵ محرم ۱۳۸۱ قمری درج شده است؛

جلد بیست و سوم: از صفحه ۹۱۳ تا ۱۱۶۰ مربوط به حدیث سفینه است و از صفحه ۱۱۶۱ تا ۱۲۴۸ حاوی این بخش هاست: کلمه ناشر، فهرس و ضمائم کتاب، خاتمة الطبع.

این اثر را دبیرخانه کنگره بین‌المللی بزرگداشت علامه میرحامد حسین علیه الرحمة در یک جلد وزیری به زینت طبع آراسته کرده است.

سخن پایانی

آنچه در این سطور رقم خورد، سرگذشت بازآفرینی اثری بود که حوالی ۱۵۰ سال پیش عالمی غیور به رشته تحریر درآورد و امروز از سوی جمعی غیرتمند دیگر، به لباسی نو درآمد. نه او که نگاشت و نه اینان که بازنوشتند، هیچ‌یک داعیه عصمت ندارند و نقد ناقدان می‌تواند بر ارزش کار صحه گذاشته و بیفزاید.

عبقات را باید آموخت و باید آموزاند؛ مدرسه به مدرسه، خانه به خانه، نسل به نسل و این جهاد، نسلی نو با نگاهی نوآورانه را طلب می‌کند. مرحوم علامه فرزند زمان خود بود و امروزیان هم باید چنین باشند تا مکتب زنده بماند. عبققات الأنوار در زمانه خود خوش درخشید و بارقه‌های آن اکنون دوباره جان گرفته است. اینکه چگونه باید تابش این ستاره پرفروغ را در چشمان نسل امروز نمایان کرد، سؤالی است که باید دغدغه‌مندان حفظ آموزه‌های مکتب اهل بیت علیهم السلام به آن پاسخ دهند. دبیرخانه کنگره با احیای عبققات سهمی از نقش خویش را در این مسیر ایفا نمود و اکنون نوبت به شما مخاطب فرهیخته رسیده است.

مجموعه دبیرخانه ضمن سپاس از درگاه ایزد متعال که این توفیق را رفیق راه گردانید، از همه محققان، استادان، مدیران و علاقه‌مندانی که با بیان و بنان و قلم و قدم خویش همراهی نمودند، صمیمانه قدردانی می‌کند و توفیق همگان را در سایه توجهات ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف از خداوند متعال مسئلت دارد.

کتاب نامه

- طهرانی، آقابزرگ؛ الذریعة إلى تصانیف الشيعة؛ ج ۳، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۰۳ق.
- طهرانی، آقابزرگ؛ طبقات أعلام الشيعة؛ بیروت: دارإحياء التراث العربي، ۱۴۳۰ق.
- افتخارالعلماء، سعادت حسین خان؛ ضیاء العین در شناسایی تاریخ زندگانی علامه میرحامد حسین؛ قم: معارف اهل البيت الطاهرين عليهم السلام، ۱۴۰۱ ش.
- الأمین، السيد محسن؛ أعيان الشيعة؛ بیروت: دارالمعارف للمطبوعات، [بی تا].
- امینی، عبدالحسین؛ الغدير في الكتاب والسنة والأدب؛ بیروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، ۱۴۱۴ق.
- انصاری قمی، ناصرالدین؛ اختران فقاهت؛ قم: دلیل ما، ۱۳۸۷ ش.
- جزایری شوشتری، محمدعباس؛ أوراق الذهب أو المعادن الذهبية اللجينية في المحاسن الوهبية الحسينية؛ تحقیق: علی فاضلی؛ قم: کتابشناسی شیعه، ۱۳۹۴ ش.
- حکیمی، محمدرضا؛ میرحامد حسین؛ ج ۸، قم: دلیل ما، ۱۳۸۶ ش.
- سیدذی شأن، حیدر زیدی؛ «تحلیل و گونه شناسی ردیه های امامیه شبه قاره بر تحفه اثناعشریه و ارزش گذاری آنها»؛ رساله سطح ۴، جامعه المصطفی العالمية، آرمه ۱۴۰۴ ش.
- ابن سیددلدار علی (سلطان العلماء)، سیدمحمد؛ البوارق الموبقة ملقب به السیوف المهرقة؛ لکهنو: مطبعة مجمع البحرين لودهیانه، [بی تا]، چاپ سنگی.
- حسین سیدمظفر؛ سواطع الأنوار في تقریظات عبققات الأنوار؛ لکهنو: مطبعة مطلع الأنوار، [بی تا]، چاپ سنگی.
- عرفان، علیرضا؛ «عبقات الأنوار و اهتمام امام خمینی ره به نشر آن»؛ دوفصلنامه کتاب شیعه، ش ۱۹ و ۲۰، س ۱۰، بهار تا زمستان ۱۳۹۸ ش.
- علیزاده موسوی، سیدمهدی؛ سلفی گری و وهابیت (تبارشناسی)؛ ج ۶، قم: آوای منجی، ۱۳۹۳ ش.
- کاظمی، روح الله و مهدی اسفندیاری؛ مدرسه کلامی - فقهی شیعه در لکهنو (هندوستان)؛ قم: نشر معارف اهل البيت الطاهرين، ۱۳۹۸ ش.
- لکهنوی نیشابوری، میرحامد حسین؛ عبققات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهارا حديث غدیر؛ قم: نشر امامت اهل البيت الطاهرين، ۱۴۰۳ ش.
- لکهنوی نیشابوری، میرحامد حسین؛ عبققات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهارا حديث مدینه؛ قم: نشر امامت اهل البيت الطاهرين، ۱۴۰۴ ش.
- لکهنوی نیشابوری، میرحامد حسین؛ عبققات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهارا حديث منزلت؛ لکهنو: مطلع نور، ۱۲۹۵ ق، چاپ سنگی.
- لکهنوی نیشابوری، میرحامد حسین؛ عبققات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهارا حديث تشبیه؛ لکهنو: مطبعة جعفری، ۱۳۰۱ ق، چاپ سنگی.
- محدث قمی، عباس؛ الفوائد الرضوية؛ قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۵ ش.
- موسوی خمینی، سیدروح الله؛ کشف اسرار؛ تهران: [بی نا]، [بی تا].